

Jens Soentgen:

*Peiramatiké hermeneutiké.*

In: Gerasimos Kouzelis, Michael Stöppler und Hartwig Zander: *Tópica gamma*.  
Athen: E.M.E.A. 2001. S. 251-268.

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα των επιμελητών	9
I. ΥΛΙΚΑ	
Εισαγωγή στην ανάγνωση των υλικών	11
0. Πριν από το κείμενο	15
<i>Κατώφλια</i> GERARD GENETTE	
1. Η σκηνή της ανάγνωσης	27
<i>Τα απαράγραπτα δικαιώματα του αναγνώστη</i> DANIEL PENNAC • <i>Σχετικά με το διάβασμα βιβλίων</i> BERTOLT BRECHT • <i>Το διάβασμα και το σώμα</i> GEORGES PEREC • <i>Ιστορία της ανάγνωσης</i> ROBERT DARNTON • <i>Το διάβασμα: μια λαθροθηρία</i> MICHEL DE CERTEAU • <i>Πόσες αναγνώσεις;</i> ROLAND BARTHES • <i>Πόσα κείμενα;</i> PETER SZONDI • <i>Το διάβασμα της βιβλιογραφίας</i> BARNEY G. GLASER	
2. Αποστάσεις από τα κείμενα	53
<i>Η επιστημονική ταπεινοφροσύνη</i> UMBERTO ECO • <i>Morbus hermeneuticus</i> HERBERT SCHNÄDELBACH • <i>Μετα-αναστοχαστικότητα</i> BRUNO LATOUR • <i>Η σιγή της γλώσσας</i> MICHEL SERRES	
3. Ενδιάμεση σκηνή: Γύρω από το πώς μιλούν τα κείμενα	67
<i>Επιστημολογία και ρητορική</i> PAUL DE MAN • <i>Ανθρωπολογία και ρητορική</i> HANS BLUMENBERG • <i>Γεγονότα και αφήγηση</i> PETER BURKE	
4. Οι συγγραφείς που διαβάζουμε διαβάζουν	83
<i>Η εξιδανίκευση ως χειρισμός</i> BERTOLT BRECHT • <i>Οι υποθέσεις «Γαλιλαίος»</i> ISABELLE STENGERS • <i>Πώς μια πάπια γίνεται κουνέλι</i> T.S. KUHN • <i>Διαβάζοντας πώς διαβάζει ο Μαρξ</i> LOUIS ALTHUSSER • <i>Τι είναι ο συγγραφέας;</i> MICHEL FOUCAULT	

### Τα τοπικά

είναι μια σειρά συλλογικών τόμων αφιερωμένων σε θέματα που συνδέονται με τη γνώση, ιδιαίτερα στις επιστήμες του ανθρώπου. Στόχος τους είναι να συμβάλουν στη διαμόρφωση ενός πλαισίου για την αντιπαράθεση απόψεων και την ανανέωση θεωρητικών και ερευνητικών ερωτημάτων, τα οποία απασχολούν ένα ευρύ φάσμα Ελλήνων και ξένων επιστημόνων.

Κάθε θέμα, στο οποίο αφιερώνεται ένας τόμος, αποτελεί αντικείμενο συζήτησης ενός εργαστηρίου, που προηγείται της έκδοσης του τόμου. Το σχεδιασμό των εργαστηρίων και την επιμέλεια των τόμων αναλαμβάνει κάθε φορά διαφορετική ομάδα μελετητών. Οι επιμελητές συντάσσουν ένα εισαγωγικό κείμενο που θέτει τους άξονες του προβληματισμού για το εκάστοτε θέμα και καλεί τους ενδιαφερόμενους μελετητές σε συνεργασία. Οι εισηγήσεις και τα κείμενα που προτείνονται υποβάλλονται σε κρίση από επιστήμονες ειδικούς στο ανάλογο αντικείμενο, οι οποίοι συνεργάζονται με τα τοπικά.

Το τρίτο εργαστήριο των τοπικών, με θέμα την «Ανάγνωση και γραφή στο πανεπιστήμιο – Παραγωγή και χρήση επιστημονικών κειμένων», πραγματοποιήθηκε στην Ερμούπολη το Σεπτέμβριο του 1993.

5. Διάλειμμα: Γιατί να είναι όλα τόσο περίπλοκα; <i>Ο κοινωνιολόγος υπό ερώτηση</i> PIERRE BOURDIEU • <i>Απάντηση σε μια ερώτηση</i> MICHEL FOUCAULT	101
6. Πώς η ανάγνωση ξαναπαίρνει στη σκηνή <i>Η δεξίωση του κειμένου</i> TZVETAN TODOROV • <i>Εικόνα, λογική, παραλογισμός</i> ROLAND BARTHES • <i>Αποδόμηση</i> SORIN ALEXANDRESCU • <i>Η υπερβολή. Ζήτημα μεθόδου</i> JACQUES DERRIDA	111
7. Τι μπορούν να κάνουν μαζί κείμενα και αναγνώσεις <i>Αποφυγή της υπερβολικά καθαρής επιχειρηματολογικής σκέψης</i> BERTOLT BRECHT • <i>Η επιστήμη εν δράσει</i> BRUNO LATOUR • <i>Πώς να πείσεις</i> BRUNO LATOUR • <i>«Θεωρητική» επιστήμη και «εφαρμοσμένη» επιστήμη</i> GEOFF BOWKER	125
8. Πρέπει κανείς πάντα να διαβάζει; <i>Tabula rasa</i> CHRISTA WOLF • <i>Φταίνε τα κείμενα;</i> C.-H. WHITE • <i>Μικρή ανάβαση στο βουνό των πληροφοριών</i> HARALD WEINRICH • <i>Είναι τελικά απαραίτητο να διαβάζουμε βιβλία; Και με ποια σειρά;</i> UMBERTO ECO • <i>Προς τι το γράψιμο;</i> FRITZ HERMANN	145
9. Η σκηνή της γραφής <i>Η τεχνική του συγγραφέα, σε δεκατρείς θέσεις</i> WALTER BENJAMIN • <i>Πίσω από τον καθρέφτη</i> THEODOR W. ADORNO • <i>Η λάμπα μου και το λευκό μου το χαρτί</i> GASTON BACHELARD • <i>Πώς γράφεται ένα διδακτικό εγχειρίδιο</i> JEAN PAUL	161
10. Οδηγίες χρήσης <i>Forword to a preface for an introduction to a prolegomenon to discourse on a certain subject</i> ROBERT K. MERTON	169
Πηγές	171
II. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ	
MICHAEL STÖPPLER: Βιβλιογραφική επισκόπηση	173
III. ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ	
Γ. ΚΟΥΖΕΛΗΣ, Π. ΜΠΑΣΑΚΟΣ, Μ. STÖPPLER, Η. ZANDER: Ανάγνωση και γραφή στο πανεπιστήμιο. Η παραγωγή και η χρήση επιστημονικών κειμένων: Εισαγωγικές σημειώσεις	197
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΑΣΑΚΟΣ: Η διδασκαλία της γραφής και της ανάγνωσης στο πανεπιστήμιο	201
ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ: Η ανάγνωση και η γραφή στο πανεπιστήμιο ως σχέσεις εξουσίας	205
NIKLAS LUHMANN: Μαθαίνοντας ανάγνωση	211
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ: Πώς κανείς (δεν) κάνει θεωρία;	215

ΓΙΤΣΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΟΛΥΔΩΡΙΔΗ: Οι πρακτικές δυσκολίες στην παραγωγή και τη χρήση επιστημονικών κειμένων από τους φοιτητές	225
HOWARD S. BECKER: Μάθημα γλώσσας πρωτοετών για μεταπτυχιακούς φοιτητές	231
ΝΕΛΛΗ ΑΣΚΟΥΝΗ: Χρειάζεται ένα μάθημα περί ανάγνωσης και γραφής στο πανεπιστήμιο;	243
JENS SOENTGEN: Πειραματική ερμηνευτική ή Η τέχνη και η ευχαρίστηση να διαβάζει κανείς θεωρίες	251
ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ: Για την επιστημονική γλώσσα και τα συμβολικά εμπόδια στην εκμάθησή της	269
MICHAEL STÖPPLER και HARTWIG ZANDER: Πώς γίνεται λοιπόν να γράφεις διαβάζοντας;	279
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ: Η δυσκολία της αρχής και η αυθεντία του κειμένου	293
HARTWIG ZANDER: Τι μας διδάσκει η χελώνα για την προπαιδευτική	303
Οι συνεργάτες του τόμου	319
V. ΜΕΤΑ ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ	
LEWIS CARROLL: Τι είπε η Χελώνα στον Αχιλλέα	321

**τοπικά**

Έκδοση της  
Εταιρείας Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου

Σαυρή 14, 10553 Αθήνα, τηλ./fax 3250058

Διεύθυνση:  
ΚΩΣΤΑΣ ΒΡΑΤΣΑΛΗΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΥΛΟΣ, ΙΩΣΗΦ ΣΟΛΟΜΩΝ

© 2001 E.M.E.A. – αστική μη κερδοσκοπική

Διόρθωση: Αρετή Μπουκάλα  
Εξώφυλλο: Barbara Kouzelis

Στοιχειοθεσία και σελιδοποίηση: E.M.E.A.  
Φιλμ: Ντίμης Καρράς  
Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: Ευρωτύπ ΑΕ, Κολωνού 12-14, τηλ. 5234373

ISBN 960-86931-0-1

# ΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΗ

## ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

### ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ

σε συνεργασία με τους

MICHAEL STÖPPLER

HARTWIG ZANDER

ΠΑΝΤΕΛΗ ΜΠΑΣΑΚΟ

E.M.E.A.  
ΑΘΗΝΑ 2001

JENS SOENTGEN

**Πειραματική ερμηνευτική ή  
Η τέχνη και η ευχαρίστηση να διαβάξει κανείς θεωρίες <sup>1</sup>**

*Κάθε θέμα να το βλέπεις σαν  
γάντι. Να το γυρίζεις από την  
ανάποδη.*

Elias Canetti

**1. Εισαγωγή**

Οι φοιτητές της κοινωνιολογίας –και όχι μόνο αυτοί– έχουν μεγάλες δυσκολίες όταν πρόκειται να μελετήσουν θεωρητικά κείμενα. Ένας λόγος είναι ότι με τις εργασίες του Χάμπερμας και του Λούμαν η κοινωνιολογική θεωρία έχει φτάσει σε ένα βαθμό δυσκολίας που πριν από αυτούς ήταν άγνωστος. Από την άλλη μεριά όμως λείπει και η σωστή καθοδήγηση. Με τις μεθόδους εργασίας που είχε μάθει κανείς στο σχολείο (να σχηματίζει κεφάλαια και παραγράφους, να κοιτάζει τις ξενικές λέξεις στο λεξικό, να κάνει περιλήψεις κ.λπ.) δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ενός άρθρου του Λούμαν. Για την κάλυψη αυτών των ελλείψεων συγκέντρωσα μερικές τεχνικές που μπορούν να βοηθήσουν το φοιτητή να ξεπεράσει τους φραγμούς της σκέψης που δημιουργούν συνήθως τα εννοιολογικά δύσκολα κείμενα. Τις συγκεντρώνω υπό τον γενικό τίτλο «πειραματική ερμηνευτική», για να υποδηλώσω έτσι ένα στοιχείο παιχνιδιού που είναι κοινό σε όλες. Είμαι πεπεισμένος ότι όποιος μάθει να χειρίζεται αυτές τις τεχνικές θα νιώθει πολύ μεγαλύτερη ευχαρίστηση μελετώντας θεωρητικά κείμενα και θα κατανοεί καλύτερα τις ιδιαιτερότητές τους.

**2. Πειραματική ερμηνευτική:**

**Ιδέες για να χειρίζεται κανείς με περισσότερη φαντασία θεωρητικά κείμενα**

**2.1. Ορισμοί <sup>2</sup>**

Οι λίγοι ορισμοί που βρίσκουμε σε κοινωνιολογικά κείμενα είναι συνήθως πραγματικοί.<sup>3</sup> Αξίζει συχνά τον κόπο να υποβάλει κανείς αυτούς τους ορισμούς

σε μια πολύ απλή και μάλλον όχι απαιτητική εξέταση: Αν υπάρχει κάτι που έχουμε την εντύπωση ότι θα έπρεπε να εμπίπτει σε αυτή την έννοια, αλλά κατά την εφαρμογή του ορισμού μένει έξω, τότε ο ορισμός είναι πολύ στενός. Αν από την άλλη μεριά υπάρχει κάτι που έχουμε την εντύπωση ότι δεν εμπίπτει σε αυτή την έννοια, αλλά ο ορισμός το περιλαμβάνει, τότε είναι πολύ ευρύς.

Ένα παράδειγμα: Ο Λούμαν ορίζει την αγάπη ως «ικανότητα να βλέπει κανείς τον κόσμο και τον εαυτό του με τα μάτια του άλλου και να ενεργεί ανάλογα». <sup>4</sup> Το «να ενεργεί ανάλογα» σημαίνει γι' αυτόν ότι οι πράξεις αυτού που αγαπάει επιβεβαιώνουν τον τρόπο βίωσης της αγαπημένης. <sup>5</sup> Είναι πολύ εύκολο να δούμε ότι αυτός ο ορισμός είναι πολύ ευρύς, διότι σύμφωνα με αυτόν θα έπρεπε κάθε φιλόδοξο μαθητή που σβήνει τον πίνακα οικειοθελώς για χάρη του καθηγητή να τον θεωρήσουμε εραστή του, αφού είναι προσανατολισμένος προς αυτόν και ενεργεί ανάλογα. Αλλά και όλοι οι σχεδιαστές διαφημιστικών εκστρατειών θα έπρεπε κατ' αυτά να θεωρηθούν ως ερωτευμένοι με το κοινό στο οποίο απευθύνονται, όπως και οι διευθυντές με τους συνεργάτες τους, όταν τους τονώνουν τα κίνητρα. Ο ορισμός περιλαμβάνει λοιπόν, εκτός από τις πράξεις αγάπης, και όλες τις στρατηγικές δραστηριότητες (υπό την έννοια του Χάμπερμας <sup>6</sup>).

Το ερώτημα είναι αν ο ορισμός είναι ταυτόχρονα πολύ στενός δεν περιτεύει κατά κανέναν τρόπο ύστερα από αυτές τις διαπιστώσεις. Μπορούμε, λόγω χάρη, να αναρωτηθούμε: πρέπει η αγάπη να επιβεβαιώνει πάντοτε τον άλλο στις αντιλήψεις του για τον κόσμο ή μήπως περιμένει κανείς από αυτόν που αγαπάει μάλλον να διορθώνει, ήπια αλλά αποφασιστικά, τα νευρωτικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει ο τρόπος βίωσης του αγαπημένου ανθρώπου, μη επιβεβαιώνοντας ακριβώς την εμπειρία του αλλά υποβάλλοντάς τη σε κριτική;

Η ανακάλυψη αδύνατων σημείων θα έπρεπε να μας οδηγεί πάντοτε σε μια προσπάθεια να διατυπώσουμε ένα δικό μας ορισμό. Ως βάση μπορούμε να λάβουμε την εκδοχή του Λούμαν και να πούμε: Η αγάπη εκδηλώνεται κοινωνικά σε πράξεις που είναι προσανατολισμένες προς την εμπειρία του άλλου για να κάνει αυτή την εμπειρία πιο πλούσια και πιο μεστή σε πραγματικότητα.

Σε αυτή την περίπτωση θα είχε ίσως περισσότερο νόημα να εγκαταλείψουμε εντελώς την εκδοχή που προτείνει ο Λούμαν και να συλλάβουμε στον ορισμό κατευθείαν το συναίσθημα, κάτι που είναι κατά κύριο λόγο η αγάπη. Δεν είναι βέβαια διόλου αναγκαίο, αφού είναι αρκετά περίπλοκη υπόθεση, να εξηγήσουμε την αγάπη με βάση την έννοια της δράσης. Θα μπορούσαμε, λόγω χάρη, να πούμε: Αγάπη είναι μια ατμόσφαιρα πληθμονής με περιοχή συμπίκνωσης το πρόσωπο της αγαπημένης και σημεία αγκύρωσης τις μικρές λεπτομέρειες (πώς ξεβιδώνει το σωληνάριο με την οδοντόπαστα <sup>7</sup> κ.λπ.). Αγαπώ θα σήμαινε τότε: αυτή η ατμόσφαιρα με αφορά συναισθηματικά. <sup>8</sup>

Εκτός από τους πολύ ευρείς ή πολύ στενούς ορισμούς συναντάμε συχνά κυ-

κλικούς ορισμούς, που δεν είναι λογικά εσφαλμένοι αλλά μάλλον άχρηστοι, αφού για να εξηγήσουν μια ασαφή λέξη χρησιμοποιούν πάλι αυτή τη λέξη. Παράδειγμα: Αγάπη είναι αυτό που αισθάνονται εκείνοι που αγαπούν. Αυτός ο ορισμός είναι ανοικτά κυκλικός, διότι αυτό που ορίζει τους αγαπώντας είναι η αγάπη που αισθάνονται. Ανοικτά κυκλικοί ορισμοί χρησιμοποιούνται μερικές φορές για να φανεί με «πνευματώδη» τρόπο ότι μια έννοια δεν μπορεί να οριστεί (π.χ., «Φυσική είναι αυτό που κάνουν το βράδυ οι φυσικοί» <sup>9</sup>). Εδώ πρόκειται μόνο για σχήματα ύφους.

## 2.2. Συνθήματα, επιγραμματικές ρήσεις και παράδοξα

Μερικές προτάσεις προεξέχουν μέσα στα κοινωνιολογικά κείμενα, είτε επειδή είναι παραστατικές και ανάγλυφες είτε επειδή ο συγγραφέας τις επαναλαμβάνει συχνά είτε επειδή φαίνονται παράδοξες και ακατανόητες. Τέτοιες προτάσεις είναι εξαιρετικό υλικό για ερμηνευτικά πειράματα και αξίζει να ασχοληθεί κανείς διεξοδικά με αυτές. Συχνά ο συγγραφέας υπογραμμίζει με αυτές τις προτάσεις τον άξονα των σκέψεών του, το καίριο σημείο τους. Θα το δείξω παίρνοντας ως παράδειγμα τον τύπο του Λούμαν: «Ανοικτότητα μέσω κλειστότητας». <sup>10</sup> Αυτή η ελλειπτική πρόταση αναφέρεται σε συστήματα και ολοκληρωμένη θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: «Τα αυτοαναφορικά συστήματα είναι ανοικτά, επειδή είναι κλειστά». <sup>11</sup>

Ένας επιπόλαιος αναγνώστης θα τα παρατήσει μόλις δει αυτό το σύνθημα, με τη σκέψη ίσως ότι έτσι και αλλιώς ποτέ δεν κατάλαβε κάτι από τον Λούμαν. Ένας υπεροπτικός αναγνώστης θα αρπαχτεί. Ίσως για να υποστηρίξει ότι ο Λούμαν δεν θεωρεί ούτε τη λογική ιερή. Εμείς όμως θα προσεγγίσουμε αυτό το ιριδίζον απόσπασμα με θάρρος και νηφαλιότητα για να δούμε τι μπορεί να γίνει με αυτό. Θα χρησιμοποιήσουμε μια απλή τεχνική πειραματισμού. Θα σχηματίσουμε παραλλαγές αυτής της πρότασης αντικαθιστώντας τη λέξη μέσω με άλλες. Ας εξετάσουμε πώς μεταβάλλεται το νόημα αυτού του παραδόξου.

α. «Πότε ανοικτά, πότε κλειστά»

Αυτή η πρόταση μοιάζει βέβαια λίγο ανόητη, αλλά έχει σωστό και ακριβές νόημα. Πλήρως διατυπωμένη θα είχε ως εξής: «Τα κοινωνικά συστήματα παρουσιάζουν εναλλάξ φάσεις έντονης επαφής με το περιβάλλον και φάσεις κατά τις οποίες το σύστημα ασχολείται με τον εαυτό του». Και μια συμπληρωματική θέση θα μπορούσε να έχει την ακόλουθη διατύπωση: «Οι φάσεις της αυτοαναφοράς επιτρέπουν πιο έντονη επαφή με το περιβάλλον στις φάσεις κλειστότητας – οπότε ισχύει: ανοικτότητα μέσω κλειστότητας». Αυτή ήταν περίπου η θέση της ομάδας ερευνητών της επιστήμης του Starnberg. <sup>12</sup>

β. «Αφενός ανοικτά, αφετέρου κλειστά»

Ούτε αυτή η πρόταση είναι βέβαια υπόδειγμα ύφους, αλλά παρά ταύτα είναι σα-

φής και κατανοητή: «Σε ένα επίπεδο της δομής τους (λόγου χάρη, στο επίπεδο των προγραμμάτων<sup>13</sup>) τα αυτοαναφορικά συστήματα είναι κλειστά, ενώ σε άλλο επίπεδο (επίπεδο κωδίκων<sup>14</sup>) είναι ανοικτά».

γ. «Χωρίς κλειστότητα καμιά ανοικτότητα»

Αυτός ο τύπος φαίνεται να θέλει να πει: «Για να έχει νόημα να μιλήσουμε για ένα άνοιγμα, πρέπει προηγουμένως να έχει γίνει ένα κλείσιμο, ας αναλογιστούμε, λόγου χάρη, τη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας. Ανοικτότητα όμως σημαίνει διαρκές άνοιγμα, δηλαδή δεν υπάρχει ανοικτότητα αυτή καθ' εαυτήν, άρα η ανοικτότητα είναι δυνατή μόνο βάσει της κλειστότητας».

Εναπόκειται στην κρίση του αναγνώστη να επινοήσει και άλλες παραλλαγές και να τις ερμηνεύσει (π.χ., κλειστότητα; ανοικτότητα; ή κλειστότητα μέσω ανοικτότητας κ.λπ.).<sup>15</sup> Πιο κοντά προς το σκοπούμενο νόημα του αρχικού τύπου πρέπει να βρισκείται η τρίτη εκδοχή. Το ζητούμενο όμως στο σχηματισμό γραμματικών-λεξιλογικών παραλλαγών δεν είναι απλώς η εύρεση ενός τύπου που θα ανταποκρίνεται σε αυτό που ήθελε να πει ο συγγραφέας καλύτερα απ' ό,τι δική του διατύπωση. Στόχος της διαδικασίας αυτής, όπως και γενικά της πειραματικής ερμηνευτικής, είναι με τον έμμεσο τρόπο της απασχόλησης με αυτά που δεν έγραψε ο συγγραφέας να κατανοήσουμε καλύτερα αυτά που όντως διατύπωσε. Με τη συστηματική παραγωγή παραλλαγών η θέση αποκτά ένα δεύτερο επίπεδο, από το οποίο μπορεί να ξεχωρίσει καλύτερα, επιτροχίζοντας έτσι τον ακριβέστερο προσδιορισμό του στίγματός της. Η μέθοδος των παραλλαγών προσφέρει στο κείμενο το συναφές πλαίσιο, χωρίς το οποίο δεν μπορεί να κατανοηθεί.

Για να γίνει πιο κατανοητή αυτή η τεχνική, θα την εφαρμόσουμε και πάνω σε ένα περίφημο παράδειγμα από τη φιλοσοφία, την κατηγορική προσταγή. Η διατύπωση του Καντ, όπως είναι γνωστό, έχει ως εξής: «Να πράττεις έτσι ώστε ο κανόνας της βούλησής σου να μπορούσε πάντοτε να ισχύει και ως αρχή μιας καθολικής νομοθεσίας». Διατυπώνουμε τώρα μια εναλλακτική εκδοχή: «να πράττεις έτσι ώστε ο κανόνας των πράξεών σου να ανταποκρίνεται πάντοτε και στην καθολική νομοθεσία». Η αναδιατύπωση που μετατρέπει το δυναμικό σε δεδομένο αντιστρέφει πλήρως το νόημα της *καντιανής* ρήσης. Επιβεβαιώνεται έτσι ακόμη μια φορά η παλιά αντίληψη ότι στη φιλοσοφία οι αποχρώσεις είναι το παν. Η εναλλακτική προσταγή είναι μια σύσταση για κατηγορικό κομφορμισμό. Καθώς με αυτό τον τρόπο γίνεται σαφές τι δεν είπε ο Καντ, γίνεται ευκρινέστερο, ακριβώς όπως πιο πάνω, το νόημα όσων πραγματικά είπε. Η επαναστατική, αντικομφορμιστική δύναμη της προσταγής του φωτίζεται καλύτερα.

### 2.3. Μεταφορές και εικόνες

Στα κοινωνιολογικά κείμενα βρίσκουμε συχνά εικόνες, μεταφορές και παραστατικές παρομοιώσεις. Για τον επιδιδόμενο στην πειραματική ερμηνευτική δεν

υπάρχει ίσως πιο πρόσφορο αντικείμενο του ενδιαφέροντός του. Πουθενά αλλού δεν παρουσιάζεται ο συγγραφέας τόσο γυμνός στο σαδιστικό μας βλέμμα όσο στους εκτροχιασμούς του προς την παραστατικότητα. Ο Λότσο Χακ έδειξε με υποδειγματικό τρόπο πώς μπορούμε να εκμεταλλευτούμε τέτοια αποτήματα. Σε μια πολεμική εναντίον του βιβλίου της Κνορ-Τσετίνα *Die Fabrikation von Erkenntnis. Zur Anthropologie der Naturwissenschaft* γράφει: «Η... αντίληψη ότι τα εμπειρικά δεδομένα δεν είναι ο βράχος πάνω στον οποίο οικοδομείται η γνώση μας... αρέσει τόσο πολύ στην Κνορ-Τσετίνα, που στο πρώτο κεφάλαιό της προτάσσει ως έμβλημα τη ρήση της συγγραφέως αστυνομικών μυθιστορημάτων Ντόροθου Σέγιερς: “Κύριέ μου, τα δεδομένα είναι όπως οι αγελάδες. Αν τις κοιτάξει κανείς αρκετά αυστηρά, συνήθως παίρνουν δρόμο”. Όσο εντυπωσιακή και αν φαίνεται με την πρώτη ματιά η εικόνα του (κοινωνικού) επιστήμονα ως αγελάδα, κάθε σωστός καουμπού ξέρει ότι μια αγελάδα που άλλαξε τόπο εξακολουθεί κατά κανόνα να είναι αγελάδα (εκτός αν διαμελιστεί αναλυτικά: στο σφαγείο). Και κάθε κτηνοτρόφος ξέρει ότι μια αγελάδα, ακόμη και στις πιο σύγχρονες κτηνοτροφικές μονάδες, δεν μπορεί να παραχθεί απλώς με το να κοιτάξουμε αλλού».<sup>16</sup> Ο Χακ δείχνει εδώ με κομψό τρόπο ότι η παρομοίωση χωλαίνει και προς ευχαρίστησή μας την αφήνει ακόμη λίγο να χωλαίνει. Αυτή η κακεντρέχης διαδικασία μπορεί να εφαρμόζεται πάντοτε, αφού κάθε παρομοίωση, «αν την κοιτάξει κανείς αρκετά αυστηρά», αρχίζει να χωλαίνει και να παίρνει δρόμο.

Συχνά οι μεταφορές και οι εικόνες ενός κειμένου είναι αξιοπερίεργα ακρωτηριασμένες και συντετμημένες, οπότε η ανασύνθεσή τους είναι αρκετά δύσκολο έργο (βλέπε πιο πάνω, 2.1). Μερικές φορές δεν μπορούν να εξακριβωθούν ούτε καν ίχνη μεταφορικών εικόνων – σε αυτή την περίπτωση αξίζει τον κόπο να προσπαθήσει κανείς να κατασκευάσει ο ίδιος μερικές κατάλληλες. Κάποτε μπορεί κανείς με μια εντελώς πρωτόγονη παραστατική εικόνα να συλλάβει τον πυρήνα των συχνά πομπωδών και αφηρημένων σκέψεων του συγγραφέα. Αυτό το κατορθώσε με υπέροχο τρόπο ο Χέρμαν Σμιτς στην περίπτωση της γνωσιοθεωρίας του Καντ.

Ξεκινώντας από την πρόταση του Καντ «Διερωτώμαι και εγώ: σε ποια βάση στηρίζεται η σχέση αυτού που αποκαλείται παράσταση μέσα μας προς το αντικείμενο;»<sup>17</sup> γράφει: «Η γνώση θα ήταν κατ' αυτά μια σχέση ανάμεσα σε ένα στατικό στοιχείο του ιδιωτικού εσωτερικού κόσμου τού εκάστοτε υποκειμένου... και στο αντικείμενο: το υποκείμενο θα ήταν ένα ζώο που μένει σε μια σπηλιά και θα έπρεπε να ξετρυνώσει για να βγει για κυνήγι, αν ήθελε να αποκτήσει γνώση ενός αντικειμένου του εξωτερικού κόσμου του. Επειδή σύμφωνα με τον Καντ δεν είναι ικανό να το πράξει –τουλάχιστον όχι υπό τις προϋποθέσεις του ανθρώπινου είναι–, πρέπει να αποδεχθεί μέσα στη σπηλιά του, όπως οι ένοικοι της σπηλιάς στη γνωστή πλατωνική παρομοίωση, ένα υποκατάστατο του εξωτερικού κόσμου, έναν οιονεί εξωτερικό κόσμο φτιαγμένο από τη σάρκα του εσω-

τερικού κόσμου». <sup>18</sup> Οι παραστατικές εικόνες έχουν όντως μια τρομακτική δύναμη να βάζουν τάξη στις σκέψεις και να τις στρέφουν προς ορισμένες κατευθύνσεις. Από αυτή την άποψη δεν υστερούν διόλου έναντι των μαθηματικών δομών, που στη φυσική παίζουν τον ίδιο ρόλο. Για τους φοιτητές της κοινωνιολογίας είναι σημαντικό να ευαισθητοποιηθούν στις εικόνες που βρίσκονται πίσω από τις έννοιες. Μπορούν τότε να τις φέρουν στην επιφάνεια, να τις ερμηνεύσουν διαφορετικά, να τις συμπληρώσουν ή να τις αντικαταστήσουν με άλλες. Συχνά μια κρυμμένη εικόνα είναι το πραγματικό ζωτικό νεύρο ενός κειμένου με αφηρημένες έννοιες· αν την απομακρύνουμε, θα απομεινουν απλώς μερικά κούφια και αουναρτήρα λεκτικά κελύφη. Ένα καλό βοήθημα θα ήταν ένα εγχειρίδιο των πιο προσφιλών συμβολικών εικόνων στην κοινωνιολογία, στο οποίο οι μελλοντικοί κοινωνιολόγοι θα μπορούσαν να βρουν δείγματα αναζήτησης. Ως υποκατάστατο προτείνω τα βιβλία του Χανς Μπλούμενμπεργκ για τις μεταφορές και τις ιστορίες τους. Αυτός βέβαια αντλεί το υλικό του κυρίως από την ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά ο τρόπος εργασίας μπορεί να μεταφερθεί εύκολα στο πεδίο των κοινωνιολογικών κειμένων. <sup>19</sup>

#### 2.4. Θέσεις

Πολλές κοινωνιολογικές θέσεις φαίνονται τόσο εύλογες μόνο επειδή ο αναγνώστης δεν γνωρίζει τυχόν εναλλακτικές προτάσεις. Ωστόσο υπάρχει μια μέθοδος που σε εκπληκτικά πολλές περιπτώσεις μπορεί να προμηθεύσει τέτοιες εναλλακτικές προτάσεις. Συνίσταται απλώς στην αντιστροφή των υπό συζήτηση θέσεων και στην υποστήριξη του αντιθέτου. Επιλέγουμε ως παράδειγμα τη θέση: «Στόχος της επικοινωνίας είναι η συναίνεση». <sup>20</sup> Φαίνεται εύλογη. Όταν συνομιλώ με κάποιον, επιζητώ να συμφωνήσω μαζί του. Και ήδη είμαστε πεπεισμένοι, μολονότι είχαμε αποφασίσει να διαβάσουμε με κριτική διάθεση. Αλλά με την κριτική ανάγνωση δεν προχωρούμε πολύ, αν δεν έχουμε μάθει ένα σχετικό τρόπο εργασίας. Έτοιμες διατυπώσεις δρουν επάνω μας όπως ένα φρεσκοστρωμένο κρεβάτι. Μας καλούν να παραδοθούμε σε ένα δογματικό ύπνο. Για να το αποφύγουμε, να διατυπώσουμε τώρα σύμφωνα με την προαναφερόμενη συνταγή μια εναλλακτική πρόταση: «Στόχος της επικοινωνίας είναι η διαφωνία». Καταρχήν αυτό φαίνεται λίγο παράξενο. Από την άλλη μεριά: Πλήρης συναίνεση θα ακινητοποιούσε εντελώς την επικοινωνία, συνεπώς η αρχική θέση δεν μπορεί να ευσταθεί πραγματικά. Η επικοινωνία επιθυμεί προφανώς τη συνέχεια, αυτός φαίνεται να είναι ο κύριος στόχος της. Για να λειτουργήσει αυτό, πρέπει να υπάρχει πάντοτε και η διαφωνία. Η θέση μας, που καταρχήν ήταν απλώς μια δοκιμή στα τυφλά, αποδεικνύεται λοιπόν ότι είναι πολύ εύκολο να υποστηριχθεί. Ποιο συμπέρασμα βγάζουμε από αυτά; Αφενός θα μπορούσαμε σχηματικά να προεκτείνουμε την επιχειρηματολογία προς την κατεύθυνση του συμβιβασμού και να πούμε λόγου χάρη: Στόχος της επικοινωνίας είναι και τα δύο: Δημιουργία συ-

ναίνεσης και διαφωνίας. <sup>21</sup> Αφετέρου η πολύ εύκολη αντιστρεψιμότητα της θέσης μπορεί βέβαια να μας δημιουργήσει την υποψία ότι η αναζήτηση ενός και μοναδικού στόχου της επικοινωνίας είναι ένα ανόητο και υπερβολικά απλοϊκό εγχείρημα. Με την επικοινωνία συμβαίνει ίσως ό,τι και με το χέρι: Και αυτό μπορεί βέβαια τόσο να ανοίγει όσο και να κλείνει φιάλες, αλλά έχει και πολλές άλλες δεξιότητες, ανάμεσα στις οποίες καμία δεν θα μπορούσε να διεκδικήσει το προνόμιο να θεωρηθεί ως «εσώτερος στόχος του χεριού».

#### 2.5 Ισχυρισμοί περί θεμελίωσης

Η ανακάλυψη σχέσεων θεμελίωσης <sup>22</sup> στην πραγματικότητα αποφέρει σημαντικά κέρδη για τον προσανατολισμό μας. Μπορούμε τότε να περιορίσουμε τις προσπάθειές μας στην παρατήρηση λίγων στρατηγικής σημασίας πραγμάτων (π.χ., αυτό που στο βάθος συνέχει τον κόσμο κ.ά.), από τα οποία τα άλλα, λιγότερο ή περισσότερο, εξαρτώνται. Γι' αυτό στις εμπειρικές επιστήμες η αναζήτηση σχέσεων θεμελίωσης έχει κεφαλαιώδη σημασία. Στη θεωρία της κοινωνίας έχουμε την ειδική περίπτωση ότι ο ισχυρισμός για την ύπαρξη μιας σχέσης θεμελίωσης δεν μπορεί κατά κανόνα να αποδειχθεί εμπειρικά, διότι δεν μπορούμε να πειραματιζόμαστε με την κοινωνία κατά έναν αναπαράγωγμο τρόπο. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων κάνει όλα όσα λέγονται σε ειδικά κοινωνιολογικά κείμενα για σχέσεις θεμελίωσης άκρως ασταθή και ευπρόσβλητα. Αν τυχόν δεν είναι διασφαλισμένα με λογικά επιχειρήματα, τότε καθρεφτίζουν ίσως μόνο το ατομικό γούστο ή την προκατάληψη του συγγραφέα, όχι όμως και την πραγματικότητα. Σε αυτά μπορούμε να δούμε και τον ειδικό αναγωγισμό ενός συγγραφέα. Και όμως οι θέσεις περί θεμελίωσης, ιδιαίτερα όταν προβάλλονται με τη βοήθεια μεταφορικών εκφράσεων (πυρήνας/περίβλημα ή άλλες μεταφορές της κλίμακας σκληρό/μαλακό-βάση/εποικοδόμημα), είναι συχνά κατά αξιοσημείωτο τρόπο υποβλητικές. Αυτό συμβαίνει προπάντων όταν δεν έχει κανείς υπόψη πιθανές εναλλακτικές προτάσεις. Για να εξουδετερώσουμε την κανονιστική δύναμη της κατ' ουσίαν θεωρίας, συνιστούμε λοιπόν την ακόλουθη άσκηση: Να αντιστρέψουμε δογμαστικά τη σχέση θεμελίωσης που υποστηρίζεται στο κείμενο και να εξετάσουμε μήπως το αποτέλεσμα είναι εξίσου πειστικό με την κατασκευή του συγγραφέα. Αν αυτό συμβαίνει όντως, μπορούμε να δούμε μήπως οι δύο αυτές εκδοχές είναι συμβιβασίμες, οπότε θα μιλούσαμε για αμοιβαία σχέση θεμελίωσης, αν όχι, τότε συμπεραίνουμε ότι βρισκόμαστε προφανώς σε μια περιοχί της θεωρίας τόσο απομακρυσμένη από την πραγματικότητα που όλα είναι δυνατά, ακόμη και το αντίθετο. Ένα πλασματικό παράδειγμα μπορεί να διευκρινίσει πολύ γρήγορα τι εννοούμε. Ας υποθέσουμε ότι συναντάμε έναν κοινωνιολόγο ονόματι Λάμπερφας, του οποίου η θεωρία έχει ως εξής: πρώτα γίνεται διάκριση μεταξύ Λάμπερφας (= μέσα επικοινωνίας) και εποικοδομήματος (= σχέσεις επικοινωνίας). Η θέση του Λάμπερφας είναι λοιπόν η ακόλουθη: Οι αλλαγές στα μέσα



επικοινωνίας θεμελιώνουν αλλαγές στις σχέσεις επικοινωνίας. Ο Λάμπερφας καθιστά εύλογη αυτή τη θέση με μη συστηματικές παραπομπές σε ιστορικά γεγονότα (εισαγωγή της γραφής, της τυπογραφίας κ.ά.). Την πεμπτούσια αυτών των εμπειρικών τεκμηρίων ο Λάμπερφας τη διατυπώνει στις εύληπτες φράσεις: «Η τυπογραφία καθιστά δυνατή τη μαζική επικοινωνία, αυτή με τη σειρά της την πληροφοριακή ισότητα. Οι πληροφοριακές ιεραρχίες διαλύονται. Έτσι χάνουν και οι κοινωνικές ιεραρχίες τη βάση τους. Η πληροφοριακή ισότητα αναδεικνύει δηλαδή την κοινωνική ισότητα».

Στην πρόταση του Λάμπερφας αντιδρούμε ως εξής:

1. Ακυρώνουμε τα εμπειρικά τεκμήρια με την παλιά εβραϊκή ρήση: «Το παράδειγμα δεν είναι απόδειξη».

2. Αντιστρέφουμε τη σχέση θεμελίωσης και υποστηρίζουμε: «Οι αλλαγές στις σχέσεις επικοινωνίας θεμελιώνουν αλλαγές στα μέσα επικοινωνίας».

3. Επινοούμε ένα εύληπτο σύνθημα γι' αυτή τη θέση, π.χ., «Κάθε κοινωνία μπορεί να επιτρέψει μόνο τα μέσα επικοινωνίας που συμβιβάζονται με τη δομή της».

4. Ύστερα από μακρά διαμάχη με τον Λάμπερφας προτείνουμε υπό την έννοια ενός συμβιβασμού τη θέση της αμοιβαίας θεμελίωσης.

Ως άσκηση πάνω σε συγκεκριμένη κοινωνιολογική βιβλιογραφία προτείνω να δοκιμάσει κανείς σύμφωνα με αυτή τη μέθοδο να αντιστρέψει την υποστηριζόμενη από τον Λούμαν θεμελίωση των «συμβιωτικών μηχανισμών» σεξουαλικότητα, βία, αισθητήρια αντίληψη κ.λπ. στα «μέσα επικοινωνίας» έρωτας, εξουσία και αλήθεια και τη θεμελίωση αυτών των μέσων στη δομή της κοινωνίας.<sup>23</sup>

## 2.6 Διαιρετές και αδιαίρετες διατάξεις

Η διάκριση μεταξύ διαιρετών και αδιαίρετων διατάξεων προέρχεται από το ζωγράφο Πάουλ Κλέε. Ο Κλέε αποκαλούσε διαιρετές τις γραφικές διατάξεις που χωρίς να αλλάζουν χαρακτήρα μπορούν να προεκτείνονται και να υποδιαιρούνται, και αδιαίρετες τις κλειστές που δεν μπορούν να προεκτείνονται ούτε να υποδιαιρούνται.<sup>24</sup> Υποστηρίζω ότι αυτή η διάκριση μπορεί να εφαρμοστεί και σε συστήματα εννοιών. Διαιρετά σε μια θεωρία είναι τα συμπλέγματα εννοιών που μπορούν να παρασταθούν με τη μορφή ενός καταλόγου ο οποίος είναι δυνατό να επιμηκυνθεί (στη θεωρία των μέσων του Λούμαν, λόγου χάρι, τα εμπειρικά υπαρκτά μέσα: έρωτας, εξουσία, χρήμα κ.λπ., στον Χάμπερφας, π.χ., οι εμπειρικές υπαρκτές συγκρούσεις ανάμεσα στο σύστημα και τον κόσμο της ζωής). Αδιαίρετα είναι από την άλλη μεριά τα συστήματα εννοιών που παριστάνονται οπτικά με συμμετρικά σχήματα (π.χ., πολύγωνα) ή περιγράφονται με ανάλογες μεταφορικές εκφράσεις. Σπάνια ο αριθμός των στοιχείων μιας αδιαίρετης διατάξης είναι μεγαλύτερος από 5· πιο προσφιλείς είναι οι τριάδες στοιχείων (π.χ., στον Λούμαν οι τρεις νοηματικές διαστάσεις, η αντικειμενική, η κοινωνική και η

χρονική, ή στον Χάμπερφας οι τρεις κόσμοι). Οι διευρύνσεις των αδιαίρετων διατάξεων μιας θεωρίας είναι πάντοτε πολύ προβληματικές. Σε αντίθεση προς αυτές, οι διαιρετές διατάξεις μπορούν να διευρυνθούν χωρίς κανένα πρόβλημα, και μάλιστα κάθε διευρύνση είναι κέρδος. Οι διαιρετές διατάξεις της θεωρίας έχουν προβλεφθεί αφενός για πιθανούς συνεργάτες, που μπορούν να καταπιστούν με την επιμήκυνσή τους χωρίς να κάνουν μεγάλη ζημιά, αφετέρου χρησιμεύουν στην εύτακτη σύλληψη διαφυγόντων στοιχείων της αστάθμητης εμπειρικής πραγματικότητας. Οι αδιαίρετες διατάξεις, αντίθετα, έχουν μια εσωτερική οργανωτική λειτουργία. Όλα τα διαιρετά στολίδια και σχέδια είναι προσαρμοσμένα στα μέτρα τους και αναφέρονται σε αυτές. Για ένα φοιτητή κοινωνιολογίας είναι πολύ πολύ σημαντικό να μπορεί σε ένα κείμενο να ξεχωρίζει αυτά τα δύο συμπλέγματα. Το προσκλητήριο που απευθύνουν είναι εντελώς διαφορετικό. Σε αντίθεση προς τις αδιαίρετες, οι διαιρετές διατάξεις μας καλούν, και μάλιστα επιτακτικά, να τις προεκτείνουμε: Ο αριθμός των υπαρχόντων μέσων είναι απεριόριστος, στον Λούμαν· όλοι καλούνται να ψάξουν για άγνωστα ως τώρα και εμπειρικά υπαρκτά μέσα και να τα περιγράψουν. Κανένας περιορισμός δεν υπάρχει επίσης στον αριθμό και τα είδη των συγκρούσεων των συστημάτων και των κόσμων της ζωής. Με τις διαιρετές διατάξεις ο θεωρητικός καλεί τους αναγνώστες του να συμβάλουν στη θεωρία του. Είναι σαν στολίδια που μπορούν κατά βούληση να πολλαπλασιάζονται. Πολλοί υποψήφιοι διδάκτορες και πτυχιούχοι εργάζονται προς αυτή την κατεύθυνση. Στην αθόρυβη ολιγάριθμη τους σχεδιάζουν σε κάποια γωνιά, κάτω από τον γιγαντιαίο θόλο της θεωρίας των συστημάτων τον εκατοστό φλόγγο σε ένα ασήμαντο διακοσμητικό σύμπλεγμα.

Αλλά και για τον μέσο φοιτητή αξίζει τον κόπο να καταπιστεί μια φορά με μια τέτοια εργασία. Λόγου χάρι, θα είχε νόημα ως απλή άσκηση να μελετήσει την ηθική ως μέσο επικοινωνίας.<sup>25</sup> Και δεν είναι απαραίτητο να λάβει πρώτα υπόψη όλα τα βιβλία που έχουν γραφτεί γι' αυτό το θέμα από την εφεύρεση της γραφής μέχρι σήμερα. Από μια τέτοια μάχη που κρίνεται βάσει του διατιθέμενου υλικού παραιτούμαστε υπέρ των μελετητών με εγκυκλοπαιδικό ενδιαφέρον. Στόχος μας δεν είναι η ιστορία των ηθικών ιδεών, αλλά αποβλέπουμε απλώς στην καλύτερη κατανόηση μιας θεωρίας, γι' αυτό μας αρκούν οι ηθικές γνώσεις της καθημερινότητας. Πάνω σε αυτή την απλή βάση πρέπει να σκεφτούμε τι θα μπορούσε στην περίπτωση της ηθικής να εξεταστεί ως κώδικας, ως συμβιωτικός μηχανισμός (ή μηχανισμοί) κ.λπ. Το ζητούμενο είναι σε τελική ανάλυση να συμπληρωθεί η εικόνα 1 (βλέπε πιο κάτω) με μια πρόσθετη στήλη: επαναλαμβάνεται ένα δεδομένο δείγμα. Με την εργασία πάνω στις διαιρέσιμες διατάξεις της θεωρίας αποδεικνύομαστε χρήσιμοι σε ένα σημείο που προέβλεψε ο θεωρητικός. Αν κάνουμε τη δουλειά μας καθαρά και με τάξη, μπορούμε να αναμένουμε την ευγνωμοσύνη του, ίσως μάλιστα και μια επώνυμη αναφορά.

Αν όμως καταπιαστούμε με τις αδιαίρετες διατάξεις της θεωρίας, η δραστηριότητά μας αποκτά κατ' ανάγκην μια άλλη χροιά. Τα αδιαίρετα συμπλέγματα εννοιών είναι αποπερατωμένα ως έχουν και αποκρούουν κάθε παραπέρα επεξεργασία τους. Δεν μπορούν να εμπλουτιστούν χωρίς να τεθεί υπό αμφισβήτηση το όλο οικοδόμημα. Αν μας φαίνονται ανεπαρκή, μπορούμε μόνο να τα υποβάλλουμε σε κριτική, αλλά όχι να τα βελτιώσουμε επιτόπου, διότι αυτές οι εννοιολογικές διατάξεις καταλαμβάνουν εξέχουσες θέσεις στη συνολική κατασκευή. Ολόκληρη η αρχιτεκτονική είναι ακριβώς εναρμονισμένη με αυτές – δεν μπορεί κανείς να τις απομονώσει και να τις αλλάξει. Αν λοιπόν θεωρούμε τη μία ή την άλλη αδιαίρετη διάταξη εννοιών της θεωρίας ατελή, υπό την αυστηρή έννοια δεν μπορούμε να διορθώσουμε το λάθος παρά μόνο με μια αναμόρφωση ολόκληρου του οικοδομήματος ή βέβαια με την ανέγερση ενός νέου οικοδομήματος.

Θα διευκρινίσω τι εννοώ, λαμβάνοντας ως παράδειγμα τις τρεις νοηματικές διαστάσεις που ξεχωρίζει ο Λούμαν: την αντικειμενική, την κοινωνική και τη χρονική.<sup>26</sup> Ο αριθμός 3 παραπέμπει σχεδόν πάντοτε σε μια αδιαίρετη διάταξη υποβάλλει την ιδέα ενός ακέραιου, αδιαίρετου και πλήρους όλου. Λαμβάνουμε το θάρρος να ρωτήσουμε αν αυτή η τριάδα είναι όντως κάτι πλήρες ή μήπως ο Λούμαν τυχαίνει να έχει παραβλέψει τη μία ή την άλλη νοηματική διάσταση. Έχω την εντύπωση ότι ξέχασε το χώρο. Γιατί παραλείπεται ο χώρος, ενώ ο χρόνος έχει το προνόμιο να θεωρείται ανεξάρτητη νοηματική διάσταση; Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να αρνηθεί ότι και ο χώρος έχει θεμελιώδη σημασία για τα συστήματα επικοινωνίας. Κανένα σεμινάριο δεν θα μπορούσε να γίνει χωρίς να δηλώνεται ο χώρος διεξαγωγής του. Επιπλέον τα συστήματα επικοινωνίας συγκροτούν τη δική τους χωρικότητα, όπως και τη δική τους χρονικότητα. Μόνο την τελευταία εξέτασε επανειλημμένα ο Λούμαν, ενώ ποτέ δεν αφιερώθηκε στη μελέτη του χώρου. Η παραμέληση του χώρου στην κεντρική αδιαίρετη διάταξη της θεωρίας έχει σοβαρότατες συνέπειες για το συνολικό έργο. Στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης αυτή η παράλειψη δεν μπορεί να αναπληρωθεί. Μπορεί μόνο να καταδειχθεί, και ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του μπορεί κανείς να την ψέξει ή να εκφράσει τη λύπη του γι' αυτή.

### 2.7 Εφαρμογή της θεωρίας σε απλά αντικείμενα

Όταν σε ένα κείμενο έχει εκτελέσει κανείς τη βασική πράξη του διαχωρισμού των εμπειρικών δεδομένων από τη θεωρία, συχνά διαπιστώνει, κυρίως στα σύγχρονα θεωρητικά κείμενα, ιδιαίτερα μάλιστα σε κείμενα της σχολής του Λούμαν, ότι η πλευρά των εμπειρικών δεδομένων αποτελείται από κενές ή σχεδόν κενές διατυπώσεις. Αυτό δεν πρέπει να μας εξοργίζει, αλλά να μας κεντρίζει το ενδιαφέρον να επιδοθούμε εμείς στην αναζήτηση ενός εμπειρικού μοντέλου της θεωρίας. Πρόκειται λοιπόν για μια δοκιμασία αντοχής που δεν αναφέρεται σε μεμονωμένα συστατικά αλλά στο συνολικό κείμενο. Στην περίπτωση των κειμέ-

νων του Λούμαν τα πράγματα είναι από αυτή την άποψη εύκολα, διότι η ίδια η θεωρία μπορεί να λάβει τη θέση του μοντέλου της: Υπάρχει πάντοτε τουλάχιστον ένα αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται η θεωρία των συστημάτων – είναι η ίδια η θεωρία.<sup>27</sup> Η ίδια η θεωρία των συστημάτων είναι σύστημα, αποτελείται από επικοινωνίες, έχει μια εξελικτική πορεία κ.λπ. Η χάρη που έχει αυτή η κάπως τετριμμένη δοκιμασία αντοχής είναι όμως οπωσδήποτε παροδική.

Πιο αποδοτικό και πιο διαφωτιστικό είναι να επιλέξει κανείς ένα πιο κοινό, καθημερινό πεδίο της κοινωνικής πραγματικότητας και να το ερμηνεύσει με τη βοήθεια της θεωρίας. Αυτό το πρόβλημα είναι λιγότερο ή περισσότερο δύσκολο ανάλογα με τη βατότητα και την έκταση του εξεταζόμενου πεδίου. Αν πρέπει πρώτα να εξιχνιαστεί, να διερευνηθεί και να οροθετηθεί, για να αναδειχθεί έτσι σε μοντέλο της θεωρίας, η αποπεράτωση του εγχειρήματος θα απαιτήσει ίσως μερικά χρόνια και τα αποτελέσματά του μπορούν να υποβληθούν ως διατριβή. Θα ήταν όμως λάθος να δεχτούμε ότι το εγχείρημα «αναζητώ ένα μοντέλο για τη θεωρία Θ!» θα είχε νόημα μόνο στην κλίμακα μιας διδακτορικής διατριβής ή ακόμη και μιας διατριβής επί υφηγεσία.

Αν η θεωρία είναι σε γενικές γραμμές γνωστή και επίσης επιλεγεί ένα κατάλληλο πεδίο, αυτό το πρόβλημα μπορεί να λυθεί από ένα μέσο φοιτητή μέσα σε λίγες ώρες. Το πεδίο εφαρμογής πρέπει να είναι καλά οροθετημένο και εμπειρικά εντελώς εξιχνιασμένο, για να μη χαθεί πολύς χρόνος για τη διακρίβωσή του. Έχω διαπιστώσει ότι τα παιχνίδια συντροφιάς είναι ιδιαίτερα κατάλληλα. Όλοι γνωρίζουν τους κανόνες τους. Και τώρα αντιπαράθετουμε το πεδίο «παιχνίδι χ» προς τις βασικές έννοιες της θεωρίας της επικοινωνιακής δράσης (Ενεργούν οι παίκτες στρατηγικά ή επικοινωνιακά; Υπάρχει ισορροπία ανάμεσα στους δύο τύπους δράσης; Μπορεί ο κόσμος του παιχνιδιού χ να αποικιοποιηθεί; κ.λπ.) ή με τις βασικές έννοιες της θεωρίας των συστημάτων (Ποια είναι τα στοιχεία; Πώς οροθετείται το σύστημα έναντι του περιβάλλοντος; Είναι αυτοποιητικό; Υπάρχει μια αυτοπεριγραφή; κ.λπ.). Η εφαρμογή μιας θεωρίας σε ευσύνολτα πεδία της πραγματικότητας είναι εξαιρετικά διδακτική. Η ευστροφία και η πολυσημία των σύγχρονων θεωριών γίνονται φανερές όταν προσπαθήσουμε με τη βοήθειά τους να εξηγήσουμε απλά κοινωνικά φαινόμενα. Επιπλέον ο πειραματιζόμενος δοκιμάζει την ευχαρίστηση να παράγει ο ίδιος χωρίς μεγάλο κόστος το φαινόμενο της αποστασιοποίησης του θεωρούμενου αντικειμένου, με το οποίο τα σημερινά κοινωνιολογικά κείμενα τόσο πολύ αρέσκονται να παίζουν. Μια θεωρία γίνεται πρακτικά γνώριμη και οικεία. Γίνεται σαφές ότι το σύστημα εννοιών οδηγεί τα ερωτήματα σε ορισμένους αγωγούς και εστιάζει την προσοχή σε σημεία που διαφορετικά θα έμεναν έξω από τον ορίζοντα του ενδιαφέροντος. Δεν είναι επίσης ασήμαντο ότι έτσι αποκτά κανείς ένα αντιληπτό στις διάφορες πτυχές του μοντέλου μιας κανονικής επιστημονικής εργασίας, αφού ό,τι κάνουμε στη μικρή κλίμακα ενός χαρτοπαιγνίου ή ενός παιχνιδιού με ζάρια μπορούμε

ίσως αργότερα να το κάνουμε στη μεγαλύτερη και πιο δαπανηρή κλίμακα της επιστήμης ή του πρωταθλητισμού γράφοντας μια διδακτορική διατριβή. Η βασική διαδικασία είναι η ίδια, είτε εκτυλίσσεται στο πλαίσιο μιας άσκησης που μπορεί να γίνει μέσα σε ένα απόγευμα είτε παίρνει τον μακρύ δρόμο προς μία διατριβή. Και στις δύο περιπτώσεις επιδιώκεται η εφαρμογή μιας θεωρίας σε ένα αντικείμενο.<sup>28</sup>

Η δυνατότητα εφαρμογής μιας θεωρίας όχι μόνο πάνω σε πολύπλοκα αλλά και σε πολύ απλά αντικείμενα έχει μεγάλη διδακτική σημασία. Γι' αυτό προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι κατά τα φαινόμενα είναι ακόμη εντελώς άγνωστη στη διδακτική των ανώτατων σχολών. Οι θεωρίες υπάρχουν βέβαια κυρίως για να κάνουν τα ακατανόητα κατανοητά, καθώς εφαρμόζονται σε αυτά με πνευματώδη τρόπο. Και όμως είναι χρήσιμο από διδακτική άποψη να εξοικειώνεται κανείς με μια θεωρία ακολουθώντας την αντίστροφη πορεία, να εφαρμόζει δηλαδή τη θεωρία πάνω σε εντελώς κατανοημένα φαινόμενα. Με αυτό τον τρόπο δεν μπορούμε βέβαια να γνωρίσουμε καλύτερα το ήδη εντελώς γνώριμο και οικείο –που έτσι μάλλον αποστασιοποιείται και φαίνεται σαν ξένο–, αλλά η θεωρία γίνεται πιο κατανοητή, και αυτό είναι καταρχήν το ζητούμενο. Δεν θα είχε πολύ νόημα να εφαρμόσει κανείς μια μη κατανοημένη θεωρία πάνω σε ακατανόητα αντικείμενα – και όμως έχει συμβεί και αυτό. Όποιος κάνει πρώτα μερικές παρασκευαστικές ασκήσεις εκτός πεδίου αποφεύγει αυτό το λάθος.

### 2.8 Παραλλαγές δεδομένων εφαρμογών μιας θεωρίας

Συνήθως δεν έχουμε να κάνουμε με καθαρά θεωρητικά κείμενα, αλλά με τέτοια που παρουσιάζονται ως εφαρμογές μιας θεωρίας Θ. Το ελκυστικό τότε είναι –αν βέβαια κατέχουμε σε γενικές γραμμές τη σχετική θεωρία– να παραλλάξουμε τη συνάρτηση θεωρίας-αντικείμενου. Τα σύγχρονα κοινωνιολογικά οικοδομήματα σκέψεων του Χάμπερμας και του Λούμαν επιτρέπουν κατά κανόνα για ένα και το αυτό αντικείμενο περισσότερες από μία εξηγήσεις. Είναι πολύ ωφέλιμο για την ανάπτυξη της ικανότητας αποστασιοποίησης των αντικειμένων να διαπιστώσει κανείς μερικές φορές μόνος του πάνω σε επιλεγμένα παραδείγματα την ύπαρξη αυτού του φαινομένου. Τότε δεν θα είναι πια επιρρεπής προς την προκατάληψη ότι ένας θεωρητικός κάνει την καλύτερη δυνατή χρήση της δικής του θεωρίας. Γιατί θα έπρεπε κάποιος που είναι προικισμένος με την ικανότητα να αναπτύσσει ευφάνταστα εννοιολογικά συστήματα να έχει ταυτόχρονα και την ικανότητα να την εφαρμόζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο πάνω στην πραγματικότητα;

Για να διευκρινίσω τι εννοώ, θα αναφέρω ένα απλό παράδειγμα. Στο βιβλίο του *Liebe als Passion* ο Λούμαν γράφει: «Έτσι λοιπόν στον έρωτα δεν επιζητείται η ολική επικοινωνία, έστω και αν οι εραστές έχουν στην αρχή αυτή την εντύπωση... Αυτό που αναμένεται δεν είναι ο ολικός χαρακτήρας της σχέσης, αλλά η

οικουμενικότητα υπό την έννοια ότι ο σύντροφος λαμβάνεται συνεχώς υπόψη, σε όλες τις καταστάσεις της ζωής: θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για ένα συνεχή συνεμπλουτισμό του πληροφοριακού περιεχομένου όλων των επικοινωνιών με τη σκοπιά "τι σημαίνει γι' αυτόν"». <sup>29</sup> Με αυτές τις προτάσεις ο Λούμαν περιγράφει ένα προθεωρητικό φαινόμενο από το πεδίο «ερωτική ζωή». Ανέλαβε το εγχείρημα να εξηγήσει τον έρωτα βάσει της θεωρίας του για τα μέσα και σε αυτή τη θεωρία των μέσων αναζητεί μια κατάλληλη κατασκευή που κατά κάποιο τρόπο θα «ταιριάζει» στο γεγονός που σκιαγράφησε. Θεωρεί την έννοια του κώδικα κατάλληλη, και κάνει την εξής απόπειρα: «Σχηματίζεται ένας ιδιαίτερος κώδικας (στην τότε ορολογία του Λούμαν κώδικας σημαίνει κανόνας διπλασιασμού –Σ.Τ.Σ.) για τον έρωτα όταν όλες οι πληροφορίες διπλασιάζονται ως προς εκείνο που σημαίνουν στον γενικό και ανώνυμα συγκροτημένο κόσμο και ως προς αυτό που σημαίνουν για σένα, για μας, για τον κόσμο μας».

Σε αυτό το σημείο φαίνεται πως ο Λούμαν δεν πρόσεξε ότι η ύπαρξη ενός κώδικα στον έρωτα κατ' ανάγκη πρέπει να οδηγεί στην «ολική επικοινωνία», την οποία προηγουμένως είχε αποκλείσει, αφού ένας κώδικας δεν μεταβιβάζει επιλεκτικά αλλά ολικά. Με άλλα λόγια: Η έννοια του κώδικα είναι ακατάλληλη για τη θεωρητική εξήγηση του συζητούμενου φαινομένου. Κατάλληλη είναι αντ' αυτής η έννοια του ορίου: θα μπορούσαμε, λόγου χάρη, να πούμε ότι δύο εραστές αποτελούν ένα αυτοαναφορικό σύστημα επικοινωνίας, το οποίο σχηματίζει ένα όριο προς το περιβάλλον. Σε αυτό το όριο μειώνεται η πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος – δεν είναι όλα σημαντικά γι' αυτούς. Ο ολικός χαρακτήρας της σχέσης προς το περιβάλλον αποκλείεται. Αυτή ήταν και η επιθυμία τους.

### 2.9 Γραφικές παραστάσεις

Στην εμπειρική κοινωνιολογία χρησιμοποιούνται συνήθως ιστογράμματα, κυκλικά και άλλα διαγράμματα για να παρασταθεί γραφικά το περιεχόμενο ενός κειμένου. Στη θεωρητική κοινωνιολογία ξεχωρίζει προπάντων ο Χάμπερμας που με σχεδιαγράμματα προσπαθεί να διευκολύνει τον αναγνώστη στην κατανόηση των σκέψεών του.

Ο Λούμαν όμως δεν φαίνεται να έχει καιρό για τέτοια διδακτικά βοηθήματα. Μπορεί να φρονεί ότι οι «μη γραμμικές» του σκέψεις δεν χωρούν σε ένα διαδιάστατο σχεδιάγραμμα. Όπως και να έχει το πράγμα, ο αναγνώστης κειμένων του Λούμαν πρέπει να κάνει μόνος του τα σχήματα. Διαπίστωση ότι δεν χρειάζεται να προσφύγει στη μη γραμμική γεωμετρία. Αρκεί πλήρως μια μικρή σειρά συνθησιμένων και γνωστών σχεδιαγραμμάτων που θα παρουσιάσω στη συνέχεια.

### 2.9.1 Πίνακες και σύστημα συντεταγμένων

Ο πίνακας είναι ένα ιδιαίτερα εύχρηστο σχήμα. Κατά τη γνώμη μου, ένα μεγάλο μέρος της θεωρίας των μέσων του Λούμαν μπορεί να παρασταθεί σε πίνακες. Το έδειξε πρόσφατα και μια εργασία του Κύντσελερ.<sup>30</sup>

Ένας διδιάστατος πίνακας δίνει μια οπτική εικόνα μιας απλής ή σταυρωτής σύγκρισης. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε πίνακες απλής εισόδου, στη δεύτερη πίνακες διπλής εισόδου. Το πέρασμα από τον έναν τύπο στον άλλο είναι πάντοτε δυνατό.

Στους απλούς πίνακες τα συγκρινόμενα αντικείμενα γράφονται στην κορυφή κάθε στήλης, τα χαρακτηριστικά της σύγκρισης στην αρχή κάθε γραμμής (ή αντίστροφα). Τα αποτελέσματα της σύγκρισης καταχωρίζονται στα πεδία τομής. Ο Κύντσελερ παρουσιάζει τη θεωρία των μέσων του Λούμαν σε έναν τέτοιο πίνακα απλής εισόδου, από τον οποίο λαμβάνω ένα τμήμα:

Εικόνα 1<sup>31</sup>

	ΑΛΗΘΕΙΑ	ΔΙΚΑΙΟ	ΠΙΣΤΗ
δυναδική σχηματοποίηση	αληθές/ μη αληθές	δίκαιο/ άδικο	πίστη/ μη πίστη ενύπαρξη/ υτέρβαση
συμβιωτικός μηχανισμός	αισθητήρια αντίληψη	—	κανένας συμβιωτικός μηχανισμός: πρόβλημα ασφαλείας της βεβαιότητας ως προς την πίστη
καταδίκη σε αυτοϊκανοποίηση —	υποκειμενικά προφανές ενδοσκοπική ασφάλεια άμεσες πηγές γνώσης	—	φανατισμός

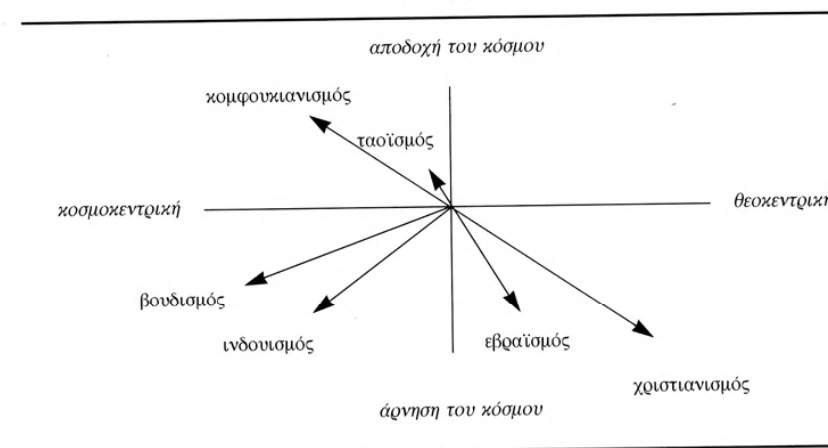
Ο πίνακας διπλής εισόδου δίνει μια ορατή εικόνα μιας πολύπλοκης σύγκρισης: Εδώ έχουμε μια ορισμένη ποσότητα αντικειμένων ταξινομημένη υπό δύο χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά της σύγκρισης αναγράφονται στην κορυφή κάθε στήλης και στην αρχή κάθε σειράς, τα αντικείμενα καταχωρίζονται στα πεδία τομής (κελιά). Ο πίνακας διπλής εισόδου είναι το σχήμα διάταξης που προτιμάει ο Χάμπερμας.

Εικόνα 2<sup>32</sup>

	ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ	θεοκεντρική	κοσμoκεντρική
ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΓΕΝΙΚΑ			
αποδοχή του κόσμου		—	κομφουκιανισμός ταούισμός
άρνηση του κόσμου		εβραϊσμός χριστιανισμός	βουδισμός ινδουισμός

Η ίδια ιδέα θα μπορούσε να παρασταθεί γραφικά με τη μορφή ενός διδιάστατου συστήματος συντεταγμένων. Αυτό είναι μάλιστα πιο εύληκτο από τον πίνακα διπλής εισόδου, διότι η τοποθέτηση του αντικειμένου δεν μένει άκαμπτη μέσα στα τέσσερα κελιά, αλλά μπορεί συνεχώς να μετατοπίζεται μέσα στα τεταρτημόρια του συστήματος.

Εικόνα 3<sup>33</sup>



Η γραφική διασταύρωση σημαίνει λογικά ότι τα διασταυρωνόμενα ζητήματα είναι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Βέβαια ο αριθμός των ανεξάρτητων ζητημάτων δεν περιορίζεται σε δύο, αλλά μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερος. Δυστυχώς όμως η παραστατική ικανότητα ενός σχεδιασμένου συστήματος διατεταγμένων μειώνεται σε περιπτώσεις με περισσότερα από δύο χαρακτηριστικά. Γι' αυ-

τό και τα θεωρητικά κείμενα μεγαλύτερων αξιώσεων δεν μπορούν κατά κανόνα να παρασταθούν με γραφικά σχήματα παρά μόνο εν μέρει. Ήδη τα τρισδιάστατα συστήματα συντεταγμένων προκαλούν σύγχυση, ενώ εκείνα με περισσότερες από τρεις διαστάσεις δεν μπορούν να προβληθούν σε μια επιφάνεια.

## 2.9.2 Γραφικά στοιχεία και σχήματα

Οι αποφάνσεις πολλών κειμένων μπορούν να παρασταθούν με τη βοήθεια γραφικών σχημάτων αποτελούμενων από λίγα στοιχεία. Η σχηματοποίησή τους είναι συχνά πιο εύκολη, καθώς σε πολλά κείμενα με αφηρημένες έννοιες προτιμώνται γραφικά παραστάσιμες μεταφορές. Γίνεται λόγος, π.χ., για την «προέκταση» ενός ερμηνευτικού κύκλου σε σπείραμα» ή για τη «διασταύρωση δύο προοπτικών» κ.λπ. Μερικές φορές αξίζει να αποδώσουμε αυτούς τους υπαινιγμούς με ένα σχέδιο. Η μετάφραση ενός κειμένου σε γραφικές παραστάσεις έχει συχνά ως επακόλουθο την ανάδυση νέων σχέσεων, όπως ακριβώς και η μεταφορά μιας αφηρημένης απόφασης σε μια εικόνα. Σε αυτή τη λειτουργία οι γραφικές παραστάσεις επηρεάζουν συχνά και τον ίδιο το συγγραφέα. Στρέφουν τη σκέψη σε νέες κατευθύνσεις, η μεταφορά σε ένα νέο μέσο έκφρασης τη βγάζει από την πεπατημένη και της δίνει μια νέα κινητικότητα. Οι γραφικές παραστάσεις δεν είναι λοιπόν ένα διδακτικό ή ερμηνευτικό βοήθημα αλλά και μια τεχνική της σκέψης. Από πολλές απόψεις αντιστοιχεί στη μαθηματικοποίηση της φυσικής. Από τα φαινόμενα χαλάρωσης που συνεπάγεται μια αλλαγή του εκφραστικού μέσου της σκέψης μπορεί με απλό τρόπο να επωφεληθεί και ο φοιτητής κοινωνιολογίας και για κάθε σύμπλεγμα αποφάνσεων να σκεφθεί μια ταιριαστή εικόνα (βλέπε πιο πάνω) ή, κάτι που είναι πιο εύκολο, να το μεταφέρει σε μια γραφική παράσταση. Λόγου χάρη, το τράβηγμα μιας συνδετικής γραμμής μεταξύ δύο εννοιών υποβάλλει το ερώτημα αν η μετάβαση από τη μία στην άλλη είναι συνεχής. Και το πέρασμα της θεωρίας των μέσων σε έναν πίνακα οδηγεί στη σκέψη μήπως ο Λούμαν παρέβλεψε το ένα ή το άλλο μέσο. Από την άλλη μεριά όμως η μεταφορά ενός συλλογισμού σε γραφικά σχήματα μπορεί να επιφέρει εμπλοκές στη σκέψη και να αποκλείσει σημαντικά ζητήματα. Ο κριτικός αναγνώστης πρέπει να προσέξει μήπως ο συγγραφέας έπεσε θύμα της υποβολής που ασκούν τα ίδια του τα μέσα σκέψης και γραφικής παράστασής της. Αυτή η πιθανότητα είναι μεγαλύτερη, αν ο συγγραφέας χρησιμοποιεί «ισορροπημένες», συμμετρικές παραστάσεις.

### Σημειώσεις

1. Ο υπότιτλος θέλει να υπογραμμίσει τη συγγένεια του άρθρου μου με τα πειράματα στην ποίηση που παρουσιάζει ο Hans Magnus Enzensberger στο βιβλίο του *Das Wasserzeichen der Poesie oder: Die Kunst und das Vergnügen Gedichte zu lesen (Το υδατόσημο της ποίησης ή Η τέχνη και η ευχαρίστηση να διαβάζει κανείς ποιήματα)*. Σε αυτό το βιβλίο ο Εντσεναμπέργκερ εφαρμόζει υποδειγματικά στο είδος κειμένου ποιήματα μια παρόμοια μέθοδο όπως αυτή που σκιαγραφείται εδώ προκειμέ-

νου για θεωρίες. Βλέπε επίσης την επακόλουθη εργασία της Judith Macheiner *Das grammatische Varieté oder: Die Kunst und das Vergnügen, deutsche Sätze zu bilden*, Φραγκφούρτη 1991.

2. Εδώ δεν πρόκειται για μια γενική θεωρία περί ορισμών – τέτοιες υπάρχουν πολλές και καλές (π.χ., Rupert Lay, *Grundzüge einer komplexen Wissenschaftstheorie*, Φραγκφούρτη 1971, σ. 260-272· με ασκήσεις: Rupert Lay, *Dialektik für Manager*, Φραγκφούρτη/Βερολίνο 1991, σ. 87-90· Wilhelm Karl Essler, *Wissenschaftstheorie: Definition und Rekursion*, Φράμπουργκ/Μόναχο 1982· Carl Gustav Hempel, *Grundzüge der Begriffsbildung in der empirischen Wissenschaft*, Ντύσελτορφ 1974). Προσφέρω μόνο μερικές ιδέες για διδακτικά πειράματα που μπορεί κανείς να κάνει πάνω σε δεδομένους ορισμούς.

3. Οι λεγόμενοι *πραγματικοί ορισμοί* αναφέρονται στο πράγμα που σημαίνει η έννοια, αποσαφηνίζουν δηλαδή το ουσιαστικό περιεχόμενό της, ενώ οι *ονομαστικοί ορισμοί* εξηγούν απλώς τη σημασία του όρου. (Σ.τ.Μ.)

4. Niklas Luhmann, *Archimedes und wir. Interviews*, Βερολίνο 1987, σ. 59· Niklas Luhmann, *Liebe als Passion*, Φραγκφούρτη 1982, σ. 21-40.

5. Niklas Luhmann, *Soziologische Aufklärung*, Οπλάντεν 1975, τ. 2, σ. 178. Ή αντίστροφα: δεν παίζει επίσης κανένα ρόλο αν το φύλο αυτών που αγαπούν είναι διαφορετικό ή το ίδιο.

6. Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Φραγκφούρτη 1981, τ. 1, σ. 131.

7. Το γνωστό παράδειγμα από το μυθιστόρημα του Heinrich Böll *Απόψεις ενός κλόουν*.

8. Αυτός ο ορισμός προϋποθέτει ότι έχουν αποσαφηνιστεί προηγουμένως οι έννοιες *ατιόσφαιρα*, *πλησμονή* και *αφορά συναισθηματικά* βλ. σχετικά Hermann Schmitz, *Der unerschöpfliche Gegenstand. Grundzüge der Philosophie*, Βόνη 1990, σ. 292-320. Για τον κάπως αποκλίνοντα ορισμό που δίνει στην αγάπη βλ. σ. 302.

9. Ένας ανάλογος ορισμός της αγάπης θα ήταν: «Αγάπη είναι αυτό που κάνουν το βράδυ εκείνοι που αγαπούν» – αυτός ο ορισμός δεν είναι κυκλικός, αλλά αποτελεί αναγωγιστική απλοποίηση, καθώς περιστέλλει την αγάπη σε μια σωματική πράξη.

10. Niklas Luhmann, *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Φραγκφούρτη 1990, σ. 657.

11. Βλ., λόγου χάρη, Niklas Luhmann, *Soziale Systeme*, Φραγκφούρτη 1984, ευρετήριο, λήμμα: σύστημα, ανοικτό/κλειστό.

12. Gernot Böhme, Wolfgang van den Daele, Rainer Hohlfield, Wolfgang Krohn, Wolf Schäfer και Tolman Spengler, *Die gesellschaftliche Orientierung des wissenschaftlichen Fortschritts*, Φραγκφούρτη 1978.

13. Βλ. Luhmann, *Soziale Systeme*, ό.π., σ. 83 κ.ε.

14. Στο ίδιο.

15. Μολονότι η ρητορική σε αυτό το σημείο δεν είναι το θέμα μου, θέλω να επισημάνω συμπληρωματικά ότι συνθήματα του είδους που ανέφερα πιο πάνω μπορούν κάλλιστα να χρησιμοποιηθούν για πολεμικές, γελοιογραφίες και παρωδίες, αρκεί να τα χειριστεί κανείς με πολλή φαντασία.

16. Lothar Hack, *Die Vollendung der Tatsachen*, Φραγκφούρτη 1988, σ. 196.

17. Επιστολή του Kant προς τον Marcus Herz, 21.11.1772.

18. Schmitz, *Der unerschöpfliche Gegenstand...*, ό.π., σ. 211 κ.ε.

19. Hans Blumenberg, «Paradigmen zu einer Metaphorologie», *Archiv für Begriffsgeschichte*, τ. 6, Βόνη 1960, και Hans Blumenberg, *Die Lesbarkeit der Welt*, Φραγκφούρτη 1989· βλ. επίσης Gaston Bachelard, *La terre et les rêveries de la volonté*, Παρίσι 1948, σ. 114 κ.ε., και Gaston Bachelard, *Die Bildung des wissenschaftlichen Geistes*, Φραγκφούρτη 1987: Κεφ. IV· Jens Soentgen, «Der Bau», *ZfS*, 2-6 (1992), σ. 456-466.

20. Αυτή είναι, ως γνωστόν, η θέση του Χάμπερμας (σε απλοποιημένη μορφή). Βλέπε τα σχετικά παραθέματα του Helmut Willke, *Systemtheorie entwickelter Gesellschaften*, Βάινχάιμ/ Μόναχο 1989, σ. 106 κ.ε.

21. Αυτή την προέκταση επιλέγει ο Niklas Luhmann, «Autopoiesis, Handlung und kommunikative Verständigung», *ZfS*, 11-4 (1982), σ. 377, και κατ' ακολουθία επίσης ο Willke, ό.π., σ. 107 κ.ε.

22. Μια κατάσταση πραγμάτων K1 την αποκαλώ θεμελιωμένη μέσα σε μια άλλη κατάσταση πραγμάτων K2, όπου κάθε παραλλαγή της K2 συνεπάγεται και μια παραλλαγή της K1, όχι όμως και αντίστροφα. Η K2 λέγεται αιτιώδης ή αυστηρά θεμελιωμένη μέσα στην K1, όταν η παραλλαγή της K1 οδηγεί σαφέστατα σε μια ορισμένη παραλλαγή της K2. Αν όμως δεν μπορούμε να δηλώσουμε σε

- ποια αλλαγή της K2 (μεταξύ άλλων πιθανών αλλαγών) οδηγεί μια αλλαγή της K1, τότε η K2 λέγεται χαλαρά θεμελιωμένη μέσα στην K1.
23. Πρέπει να λάβει κανείς υπόψη ότι ο Λούμαν δεν διατυπώνει τη θέση της θεμελίωσης ρητά αλλά μεταφορικά. Χρησιμοποιεί ένα παράγωγο της προαναφερόμενης δέσμης μεταφορών της κλίμακας σκληρό/μαλακό και χαρακτηρίζει τους συμβιωτικούς μηχανισμούς «σε μεγάλο βαθμό εύπλαστους».
24. Paul Klee, *Das bildnerische Denken*, Βασιλεία 1990, σ. 217-292.
25. Ο Λούμαν φαίνεται πως θέλει να αποκλείσει από τη μελέτη την ηθική ως μέσο επικοινωνίας, επειδή τη θεωρεί «πολεμογόνο» (βλ. Luhmann 1984: 214). Αν είναι έτσι, δεν θα μπορούσε κανείς να πραγματοποιηθεί ούτε την αλήθεια ή την πίστη ως μέσα επικοινωνίας, διότι και αυτές έχουν τις πολεμικές πλευρές τους.
26. Luhmann, *Soziale Systeme*, ό.π., σ. 111-122.
27. Ο Λούμαν παρουσιάζει αυτό το γεγονός ως τεκμήριο για την οικουμενικότητα της θεωρίας των συστημάτων (Luhmann, *Soziale Systeme*, ό.π., σ. 9 κ.ε.), και εδώ τον ακολούθησαν ακόμη και οι κριτικοί του, μολονότι είναι φανερό ότι πρόκειται για έναν αναγκαίο αλλά όχι επαρκή όρο οικουμενικότητας.
28. Ως ενδιάμεσο επίπεδο μπορούν να θεωρηθούν οι εξηγήσεις περιπτώσεων που επεξεργάστηκε ο Jüngen Klüver παράλληλα, με τη βοήθεια της θεωρίας της επικοινωνιακής δράσης αφενός και της θεωρίας των συστημάτων αφετέρου (Jüngen Klüver, *Verallgemeinbarkeit von Fallstudien*, Χάγκεν 1989).
29. Luhmann, *Liebe als Passion*, ό.π., σ. 25.
30. Jan Künzler, «Grundlagenprobleme der Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien bei Niklas Luhman», *ZfS*, 16-5 (1987), σ. 317-333.
31. Τμήμα από τους Πίνακες 1 και 2 του Künzler, ό.π., σ. 327 κ.ε.
32. Βλ. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, ό.π., τ. 1, σ. 284, σχ. 4
33. Η μετατοπισμένη διάταξη των θρησκευτικών συστημάτων είναι αυθαίρετη. Το ζητούμενο εδώ δεν είναι η αντικειμενική ορθότητα.

Μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου